International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 12 Issue 8, August 2022,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

यायावराः संस्कृतसाहित्यञ्च

शैलेन्द्र वक्रमः

शोधछात्रः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृत वश्व वद्यालयः, कटवरिया सराय, नई दिल्ली.

यायावरवर्गस्योल्लेखः ऋग्वैदिककालाद् अद्यपर्यन्तं लभते। वेदेषु व र्णताः पाराशरः, व्यासः, जै मनी, याज्ञ्यवल्क्यः, कात्यायनः, भारद्वाजः, शौनकः, पशुनः, मधुच्छन्दा, वश्वा मत्रः, कुत्सः, गार्ग्यायणः, आ पशलः, गृत्समदः आदिऋ ष भः नैकाः कालजयिनः रचनाः वर चताः। उपरोक्ताः ऋषयः वेदानां ज्ञातारः आसन्निति मन्यते। वस्तुतः एते ऋषयः यायावराः एव आसन् यतोहि ए भः हिमालयस्य अङ्केषु ध्यानतपसाधना भः ग्रन्थाः वहिताः। सर्वे ऋषयः हिमालयेष्व वच्छिदेन वचरणं कुर्वन्नासन्। अ वच्छेदेन वचरणमेव यायावरः घूमन्तू वेति कथ्यते। तदानीं निष्पादिताः, सम्पादिताः तथ्याः न केवलं भारतस्य वश्वस्य व कृते उपयो गनः सन्त्य पतु समस्तवसुन्धरायाः प्रत्येकस्य सोपानस्य कृते जीवनाधायकतत्त्व मव वद्यते। सनातनसंस्कृतेः नार्वाचीनः वधातृमनुना उच्यते यत् "वेदोऽ खलो धर्ममूलम्"[1] अर्थात् वेदः एव धर्मस्य मूलं वर्तते। वेद इत्युक्ते संहिता, ब्राह्मणग्रन्थाः, आरन्यकग्रन्थाः, उपनिषदश्च। एते सर्वे म लत्वा धर्मशास्त्रस्य मूलमाधारं सन्ति। यस्यार्थः भवति यत् यनियमाः धर्मशास्त्रेषु कृतास्सन्ति तेषां नियमानां वेदैस्सह न कश्चित् वरोधः भ वतव्यः। अर्थान्नियमाः वेदानुसारिणः भवन्ति। ऐतिहा सकदृष्ट्या प्राचीनभारतीयां परम्परां ज्ञातुं अवगन्तुं वा मात्रमेकं साधनं वर्तते "वेदः"। यतोहि संहितायां, ब्राह्मणग्रन्थेषु, आरण्यकग्रन्थेषु, उपनिषत्सु च भारतस्य प्राचीना संस्कृतिः, जीवनं सर्वं तत्रोद्धृतं वर्तते। अस्याः संस्कृतेः ववेचनं ये दीयन्ते ते ऋषयः आसन् अर्थात् संहिताब्राह्मणारण्यकोपनिषत्कर्तारः ऋषयः एव आसन् यथोक्त मति- "मन्त्रदृष्टारः ऋषयः", "ऋ षर्दर्शनात्"[2]। एते सर्वे ऋषयः मुनयः वा यायावरी प्रवृत्तिमा श्रत्यैव स्वरचनामकुर्वन्। इयं यायावरी प्रवृत्तिः तत्कालीनऋषीणां जीवनपद्धतितः सम्यक्तया अवगन्तुं शक्या वर्तते। ध्यातव्य मदं यत् ब्राह्मणारण्यकादिकर्तारः ऋषयः सन्ति तेषां च ऋषीणां जीवनपद्धतिः वचरणीलाः आसीत्। अर्थात् ते अस्थायीवा सनः सन्ति स्म। अत्यन्ताल्पप्राकृतिकं फ़लं

---

1 गौतम ध.सू. १.१.१-२

2 नि० १५५

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. xIssue x, Month 201x,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

मूलञ्चा श्रत्य अल्पोपादनं प्रयोज्य एकस्थानतः अपरं प्रति वनेषु वचरणशीलः समूहः ऋ षसंज्ञकः, ऋ ष इत्य भहितः।

परम्परेयमेव यायावरीति कथ्यते। ध्यातव्य मदं यत् वेदानां रचनायाः स्थानं का प नदीतटमेव अस्ति। सामान्येन नदीतटे वासः कर्तुं शक्यं कन्तु वर्षाऋतौ नदीतटतः प्रवासः कर्तव्यः अतः पलायनं, वचरणं, प्रस्थानमेका स्वाभा वकी प्र क्रया आसीत् तदानीम्। ऋग्वैदिकसमाजः पशुपालकः अप्यासीत्। यतोहि तदानीं गोधनं इत्यस्य महत्ता अ धकाऽसीत्, एतस्मात् कारणादेव ऋग्वेदे गोः नैकेषु स्थलेषु “अघ्न्या”[3] इत्युल्लि खतम्। द्वापरकाले अ प अथव महाभारतेकालेऽ प गोधनस्य महत्ता अ धका दरीदृश्यते। श्रीकृष्णं गोपः इत्य भधीयते जनै एतदर्थमेव। यथा श्री कृष्णेन स्वयमेव वृन्दावनवा सनः अवबोधनाय कथयति यत्-

वयं वनचराः गोप गोपा गोधनजी वनः।

गावोऽस्मद्दैवतं व द्ध गरयश्च वनानि च॥

मन्त्रायज्ञपरा वप्राः तायज्ञाश्च् कर्षकाः।

गरियज्ञा वयं गोपा इज्योऽस्मा भ गरिर्वने॥

पशुपालनार्थं, एकस्थाननिवासनार्थमुपलब्धहरिततृणान्येवाधारोऽऽसीत्। अतः ऋग्वैदिक-सभ्यतायां यायावरेः जीवन्तसंकल्पनायाः दर्शनं लभते। यतोहि ऋग्वैदिकसभ्यतैका उन्नता सभ्यता आसीत् सहैव यायावरी अ प अतः यायावरवर्गं ऋग्वैदिकसभ्यतायाः सारं क थतुं शक्यते।

अतः वैदिकसभ्यता तु सम्यक्तया यायावरी सभ्यता आसीदिति सद्धम्। वैदिकसाहित्यं तु यायावरीप्रवृत्तिमा श्रत्य वर चतं इत्य प ज्ञातं कन्तु यदि वयं लौ ककसाहित्यं पश्यामः तर्हि लौ ककसाहित्यम प यायावरीप्रवृतेः फ़लमेव। यतोहि लौ ककसाहित्ये अ प आचार्याः वचरणशीलाः आसन्, फ़लमूलोपजी वनः आसन् अतः ते अ प प्रवृत्तितः यायावराः सन्ति। यथा रामायणं लौ ककसाहित्यस्य आदिमा रचना यायावरीप्रवृत्तेः फ़लमासीत्। एवम्प्रकारेणैव अन्ये ग्रन्थाः अ प यायावरीप्रवृत्तितः एव जाताः। यथा षट् शताब्दी ईसापूर्वं महात्मा बुद्धस्य जीवनचरितम प यायावरी बभूव। महात्माबुद्धः गृहत्यागं कृत्वा न गेहे अनिवसन्। महात्मना बुद्धेन वृद्धः, रोगी,

3 अघ्नेयं सा वर्धतां महते सौभगाय। ऋ०, १.१६४.२७

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. xIssue x, Month 201x,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

मृतकः, सन्यासी च दर्शनान्तरं सन्यासग्रहणस्य जिज्ञासा अभूत् कन्तु तद्ग्रहणस्य आज्ञा स न प्राप्ता अतः गृहतः रात्रिकाले एव निसृतः अस्य चर्चा आचार्याश्वघोषेणाऽ प बहुधा बुद्धचरिते नामके ग्रन्थे कृता यथा-

अथ सोऽअवततार हर्म्यपृष्ठाद्युवतीस्ताः शयिता वगर्हमाणः।

अवतोर्यं ततश्च नि र्वशङ्को गृहकक्ष्यां प्रथमां वनिर्जगाम॥

तुरगावचरं स बोधयित्वा ज वनं छन्दक मत्थ मत्युवाच।

हयमानय कन्थकं त्वरावानमृतं प्राप्तु मतोऽद्य मे यियासा॥

हृदि या मम तुष्टिरद्य जाता व्यवसायश्च यथा मतौ नि वष्टः।

वजनेऽ प च नाथवानिवास्मि ध्रुवमर्थोऽ भमुखः समेत इष्टः॥

ह्रियमेव च सन्नतिं च हित्वा शयिता मत्प्रमुखे यथा युवत्यः।

ववृते च यथा स्वयं कपाटे नियतं यातुमतो ममाद्य कालः॥

प्रतिगृह्य ततः स भर्तुराज्ञां वदितार्थोऽ प नरेन्द्रशासनस्य।

मनसीव परेण चोद्यमानस्तुरगस्यानयने मतिं चकार॥

अथ हेमखलीनपूर्णवक्त्रं लघु शय्यास्तरणोपगूढपृष्ठम्।

बलसत्त्वजवान्वयोपपन्नं स वराश्वं तमुपानिनाय भर्त्रे॥

प्रततत्रिकपुच्छमूलपार्ष्णि निभृतह्रस्वतनूजपुच्छकर्णम्।

वनतोन्नतोपृष्ठकु क्षपार्श्वं वपुलप्रोथललाटकटयुरस्कम्॥[4]

एकस्थले अ प निवासं न कृतवान्, कठिनतपस्यां वधाय ज्ञानं प्राप्त्वान्। अनन्तरं वचरणं कृत्वा जनानां लोकानां च दुखं हरणाय, सुखाय च उपदिष्टवान्। इयमेव यायावरी प्रवृत्तिः। प्रवृत्तिरनया

4 बुद्धचरितम्, ५.६७-७३

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. xIssue x, Month 201x,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

महात्मना बुद्धेन ज्ञानमर्जित्वा केचन् सद्धान्ता अप्युपदिष्टाः यथा- आर्यसत्यानि, त्रिरत्नानि, अष्टाङ् गकमार्गः।

महात्मनः बुद्धस्या प जीवनं यायावरीप्रवृत्तिमाश्रत्य एव व्यतीतं यतोहि सः गृहत्यागानन्तरं कदा प एकस्थाने दीर्घकालपर्यन्तं न निवसति स्म। तथागतस्य जीवनपद्धतिः यायावरीप्रवृत्तिश्चानयोर्मध्ये अतिगहनं सामञ्जस्यं दरीदृश्यते। यतोहि यायावरस्यार्थः अस्ति यत् “सदैवं वचरणं करन्तं मुनिः”। अतः बुद्धः अ प यायावरः तु आसीदेव। अश्वघोषेन महात्माबुद्धमा श्रत्य कृतस्य ग्रन्थस्य बुद्धचरिताधारे महात्मानं बुद्धं यायावर इति क थतुं शक्नोति। तथागतः तत्कालीनाः समाजव्याप्ताः वसङ्गतीनां वर्णनं तासाञ्च समाधानस्य कृते प्रयतते स्म। आसां समस्यानां समाधातुमेव महात्मना यायावरी जीवनपद्धति स्वीकृता। सहसक्रोशं यावय् पादाभ्यामेव यात्रा सम्पादिता अन्ते च मानवतां पूर्णज्ञास्योपदेशं ददाति। अपरेषु शब्देषु तथागतेन मध्यमार्गमनुकर्ण्य जीवनं यापनं करणीय मति ज्ञानं दत्तवान् ज्ञानञ्चिदं यायावरीप्रवृत्तेरनन्तरमेव आगत मति। निष्कर्षतः यायावरीप्रवृतिरनया भारतीय समाजस्य कृते अपूर्वाः सद्धन्ताः वहिताः। यैः सद्धान्तैः भारतीयसमाजे गहनं प्रभावं कृतं। जीवनशैल्यां परिवर्तनं वहितम्। दयायाः, करुणायाः महत्त्वं पुनर्प्रतिपादित मति।

एवमेव महाभारते अ प यायावरस्य स्वरूपं बहुच र्चतैति। महाभारते तु एकः वंशः एव वर्तते यस्य नामधेयं यायावरवंशः अस्ति। यायावरवंशस्य कथा तत्र प्राप्यते। यायावरस्य स्वरूप वषये अ प तत्र उद्धृतं यत् मनिवृत्त्या यत्र तत्र वचरणशीलाः गृहस्थब्राह्मणां समूह वशेषं यायावर इत्य भकथ्यते। एते ग्रामे एकरात्र्य धकं न निवसन्ति कुत्र चद प पक्षे च एकवारमग्निहोत्रं कुर्वते। वषयेऽस्मिन् भारद्वाजवचां स- “यायावरनाम ब्राह्मणा आसंस्ते अर्धमासादग्नि होत्रभजुन्ह”।[5] अर्थात् वचरणं करन्तं संध्यायां सति निवासः, पीयूषे सति पुन र्वचरणं कुर्वाणः यायावर इत्य भधीयते।

एवम्प्रकारेणैव भारतीयायां ज्ञानपरम्परायां नैकानां ऋषीणां, मुनीनां सन्या सनाञ्चावगमनं समीचीनं भ वष्यति। वनोपजी वनः मह र्ष वाल्मी कः, व्यासः, यायावरः महाक वका लदासः, काव्यमीमांसाकारश्च राजशेखरः आदिकवयः यायावरीप्रवृत्तिमाधृत्य समाजोपयो गकार्येषु साफ़ल्यमप्राप्नुवन्। एतैः र चतेषु वषयेष्व प भन्नसमाजस्य चत्रणं प्रतिस्फुटति। यथा-

---

5 महा०, आदि०, १३.१९

मह र्षणा वाल्मी कना स्वर चतग्रन्थस्य आदिमे शलोके एव आखेटकं इति शब्दस्य प्रयोगम्। यथा रामायणे-

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वती समाः।

यत्क्रौञ्च मथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥[6]

कालानन्तरेऽस्मिन् आखेटकः एकः समाजरूपे दरीदृश्यते। अयं आखेटकः समाजः अ प यायावरः एव अस्ति यतोहि एषाम प प्रवृत्ति यायावरी एव आसीत्। आखेटं कृत्वा जीवनं ये यापयन्ति ते सदैव वचरणशीलाः एव भवन्ति। एतदर्थमेव आखेटकसमाजं यायावर इति सम्बो धतम्। कालानन्तरे एते आखेटकाः शासने सहायकाः बभूवुः अतः सत्ताधारिणां कृते आवश्यकाः बभूवुः। एषामेव संगठनं वधाय मर्यादपुरुषोत्तमः रामः यायावरीप्रवृत्तिं धारयति।

स्मरणीय मदं वर्तते यत् वैदिकसमाजेऽमुष्मिन् परिल क्षतयायावरीप्रवृत्तेः पोषकः यत्र याज्ञ्यवल्क्यादयः ऋषयः सन्ति तत्रैव वश्वस्य प्राचीनतमः व्यवसायः पशुपालनं, प्राचीनतमश्च भोजनस्य पद्धतिः आखेटः आदीनां संवाहका अ प यायावराः एव बभूवुः। अनन्तरं जनसंख्यावृ द्धत्वादेव एते एव यायावरिणः आसन्। यान् यायावरसमाजः इति क थतम्। रामायणे, महाभारते, अर्थशास्त्रे शवराज वजयमादिषु ग्रन्थेषु नैकेषु स्थलेषु अस्मिन् वषये प्रमाणानि वद्यमानानि सन्ति। यथा रामायणस्यारण्यकाण्डेऽस्मिन् शबरिरामयोः मेलनस्यल्लेखः वद्यते। प्रच लतानां धा र्मकानां मान्यतानां धरातलं शबर्याः अनन्यभक्तेः परिचायकं वर्तते कन्तु यायावरी सन्दर्भदृष्ट्या इदं धा र्मकेणैव सह प्रशासनिककौशलस्योत्कृष्टमुदाहरणमस्ति। भगवतः रामस्य राजा भवनस्य अर्थः आसीत् यत् समाजस्य निर्धनं प्रति, निरीहं प्रति, अधोगताजातिं प्रति शासनस्य गमन मति। शबरिवचन मदं भो! रामः आगच्छतु, सुस्वागतन्तव, हार्दिका भनन्दनन्तव! उदाहरणं वर्तते सत्तायाः अधोगताजातीनां सम्मेलनस्य। यथा-

तौ पुष्करिण्याः पम्पायास्तीरमासाद्य पश्चिमम्।

अपश्यतां ततस्तत्र शबर्या रम्यमाश्रमम्॥

तौ तमाश्रममासाद्य द्रमैर्बहु भरावृतम्।

6 रा०बा०, १.२.१५

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. xIssue x, Month 201x,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

सुरम्यम भवीक्षन्तौ शबरीमभ्युपेयतु॥।

तौ दृष्ट्वा तु तदा सद्धा समुत्थाय कृताञ्ज लः।

पादौ जग्राह रामस्य लक्ष्मणस्य च धीमतः॥

पाद्यमाचमनीयं च सर्वं प्रादाद यथा व धः।

तामुवाच ततो रामः श्रमणी धर्मसंस्थिताम्॥[7]

अतः तात्पर्य मदं वर्तते यत् यदा रामः यायावरीयः भूतवान् तदैव वशववाङ्गमयेऽमुष्मिन् प्रशासनिकतन्त्रस्य स्थापना अ प सम्पन्ना। एवम्प्रकारेणैव महाभारते अ प नैकेषु प्रसङ्गेषु अ प संस्कृतसाहित्यस्य यायावरी मानकस्यस्थापना भवति। यथा जरुत्कारुप्रसङ्गं सहैव पाण्डवानां वनगमनं, अर्जुन करातवेशधारी शवयोर्मध्ये युद्धकथा, वने द्रौपद्याः अक्षयपात्रस्य परीक्षार्थं सन्या सनामागमनं, आदिः नैकान्युदाहरणानि यायावरीप्रवृत्तिं स्थापयन्ति। एवमेव रामायणमहाभारतयोरुपजी वनः ग्रन्था ये सन्ति तेषु यायावरवर्गस्य व वधवर्णनं प्राप्यते एव।

काव्यमीमांसाकारः राजशेखरः स्वं यायावरवंशोत्पन्नः कथयति। बहुमुखीप्रतिभायाः धनी राजशेखरस्य वषये अ धकं तु न प्राप्तं कन्तु स्वर चतग्रन्थेषु कञ्चित् स्वपरिचयं दत्तवान्। वस्तुतः संस्कृतसाहित्ये दीर्घकालपर्यन्तं स्वपरिचयस्य परम्परा अ वद्यमाना अस्ति कन्तु राजशेखस्य कालपर्यन्तं परम्परेयं खण्डिता आसीत् अर्थात् आत्मपरिचयस्य परम्परा आरब्धा। परिचयस्य परम्परेयं नाट्यग्रन्थेषु प्रस्तावनायां, गद्यकाव्येषु मुखभागे, महाकाव्येषु पुष्पिकासु प्राप्ता भवति। राजशेखरस्य परिचयः, तस्य चतुर्षु नाट्यकृतीषु, वद्धशालभञ्जिकायां, बालरामायणे, कर्पूरमञ्जर्यां, भालभारते, वस्तरेण प्राप्यते काव्यमीमांसायाञ्च नामवंशमात्रमल्लि खत मति। यथा राजशेखरः काव्यमीमांसायां वषयप्रतिपादयन् स्वतन्त्रा भमतं "इति यायावरीयः" अस्मिन् रूपे, पूर्वाचार्यैस्सह सहमतिः "आम् इति यायावरीयः" एतद्वारेण, द्वयोः भन्नमतयोः वषययोः "उभयमुपपन्नं इति यायावरीयः", असहमति वषये च "न इति यायावरीयः", उक्त्वा स्वमतम भव्यज्यते। यायावरः तस्य वंशस्य नामधेयं वर्तते यस्मिन् सः व शष्टरूपेण गर्वं करोति। यथा- महाभागस्तस्मिन्नयमजनि यायावरकुले। यदि अस्य रचनासु दृष्टिपातं क्रयते तदा जानन्ति यत् राजशेखरः यायावरपद्धतिं स्थापयति। यथा राजशेखरस्य

---

7 वा०रा०, ७४.५-९

रचनायां क वरहस्यनामके ग्रन्थे कवीनामुपवेशनक्रमस्य, वेशभूशायाः, श्रेण्याः, क वत्वस्य हेतुभूतम वच्छेदेन वचरणस्य वर्णनम प कृतवान्। राजशेखरमते वचरणं वना अर्थात् प्रकृतिदर्शनं वना, वषयानुकूलघटनानां सा क्षत्वं वना कोऽ प क वः रचनां कर्तुं न शक्नोति। अतः क वत्वश्रेणी एव यायावरी वर्तते इति सद्धम्।

क वराजशेखरः स्वं वाल्मी कभर्तृमेण्ठभवभूतीनां परम्परायाः भागं मन्यते। प्रदेश वशेषात् सः वैदर्भी, गौणी, पाञ्चाली रीतित्रयमेव मन्यते। ध्यातव्य मदं यत् स्थानपरिवर्तनस्य धरातले एव रीतीनामुपस्थापनं सम्भवम्। एवम्प्रकारेणैव मह षवाल्मीकेः परम्परां स्वीकरणं यायावरीवृत्तेः सम्पूर्णं प्रमाणं प्रस्तूयते। यतोहि वना वचरणं भूगोलस्य ज्ञानं न भवति, नैव समाजस्य, नैव परम्पराणा मति।

संस्कृतसाहित्येऽस्मिन् वैदिककालीनग्रन्थेभ्यः अद्यपर्यन्तं आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये यायावरसमाजस्योल्लेखः सम्यक्तया आलभते। ऋ ष भः, मुनि भः प्राचीनसमाजसर्जकैश्च नैके ग्रन्थाः वर चताः। एते सर्वे ग्रन्थाः सम्पूर्ण वश्वस्य कृते अनागतानि सहस्रवर्षपर्यन्तं मार्गदर्शनं करिष्यन्ति। वश्वस्य प्रथमं ल खतं पुस्तकं ऋग्वेदः वर्तते इति सर्व वदितमस्ति। अस्य सर्वा ण मण्डलानि वश्वा मत्रादि भः ऋ ष भः पृथक्-पृथक् सङ्क लतानि। यतयः, मुनयः, सन्या सनश्च अद्या प यायावरप्रवृत्तिं स्वमूलमन्त्रं मन्यन्ते। निश्चयेन तदानीं यायावरी जीवनशैली प्रमुखा बभूव। तच्छमये उन्नतव्यापारूपे पशुपालनं प्रतिष्ठितमासीत्। यायावरजीवनशैली समाजरूपे कबीलाईपद्धतेः पोषणं कुरुते। अतः समेषु पशुपालकसमाजेषु एकः मु खया इत्यावश्यकं भ वतव्यमासीत्। मु खया प्रधानः वा एव समाजेऽस्मिन् अनुशासनस्य रूपरेखां निर्धारणं अकरोत्। यायावरवृत्तधारकः ऋग्वैदिकसमाजः पशुपालकः समाजः आसीत्, सः समाजः गवां, हयानां क्रय वक्रयं कुर्वन् बहुसुदूरं यात्रां कुर्वते स्म। तन्मार्गे नैकाभाषावादि भस्सह सम्पर्कं बभूव यस्मिन् क्रमे एव तेषां क्षेत्रीयपरम्पराणां, सांस्कृतिक क्रयाकलापानां ज्ञानस्य अवसरं प्राप्नुवन् स्म। एवम्प्रकारेण इमे पशुपालकसमाजाः आराष्ट्रे संस्कृतीनां, परम्पराणां भाषाणाञ्च संवाहकाः बभूवुः। एतैः आर्यभाषाया अ प संचलनं अभूत् फ़लतः सम्पूर्णराष्ट्रेऽस्मिन् आर्यभाषावादिनामेकः दीर्घस्य समुदास्य वकासः बभूव। कालान्तरे राष्ट्रस्य संकल्पना परिल क्षता जाता। प्राचीनतमः पशपालकः यायावरवर्गः अथवा ऋग्वैदिकपशुपालकस्य समाजस्य अंशरूपेण अद्या प वद्यमान अस्ति।

उत्तरवैदिककाले अ प यायावरसमाजः वैदिककाल इव समाजस्य राष्ट्रस्य निर्माणे अ वच्छेदेन रतः अभूत्। महाभारतेऽमुष्मिन् उल्लि खताः यतयः, सन्या सनः आदयः। येषु परशुरामस्य स्थानं

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. xIssue x, Month 201x,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

प्रमुखं वर्तते। एवमेव वने जीवनं यापनं कुर्वन् पाण्डवाः अ प यायावराः एव आसन् यतोहि पाण्डवास्तु त्रयोदशवर्षपर्यन्तं वने एव यायावरीप्रवृत्ततः जीवनमयापयन्। महाभारतोपजी वग्रन्थे करातार्जुनीये वनेचरस्य प्रसङ्गम प वद्यमानम्। वनेचरोऽयम प यायावरः एवासीत्। यथा करातार्जुनीयस्य प्रथम सर्गे उल्लि खतम् –

श्रयः कुरूणाम धपस्य पालनीं प्रजासुवृत्तिं यमयुक्तवेदितुम्।

स वर्ण लङी वदितः समाययौ यु धष्ठिरं द्वैतवनेवनेचरः॥[8]

वस्तुतः करातार्जुनीयस्य महाकाव्यस्य प्रथमसर्गस्य प्रथमद्वेतीयतृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठ-श्लोकमाध्यमेन यायावरीप्रवृत्तिं निष्ठाञ्च अवगमनं सम्यक्तया भवति। यायावरसमाजः कस्मिंश्चित् कालखण्डे राश्ट्रस्य कृते उपयोगी आसीदिति करातार्जुनीयस्य प्रथमसर्गस्य षष्ठश्लोकदवगन्तुं शक्यते यथा-

निसर्गदुबौधमबोध वक्लवाः क्व भूपतिनां चरितंक्व जन्तवः।

तवानुभावोऽयमवेदि यन्मया निगूढतत्त्वं नयवर्त्म वद् वषाम्॥[9]

एवमेव महाक वका लदासकृते मेघदूते का लदासेन मेघः सन्देशवाहकः कृतः अतः सः मेघः अ प यायावरप्रवृत्तियुक्तः एव आसीत्।

---

8 क०, १.१

9 क०, १.६